

1. Вільчинський О. Іммігранти уже "в законі" // Поступ. – 2001. – 20 липн. 2. Всеукраїнський перепис населення. – Київ, 2001. 3. Горда Ольга Миколаївна (1962 р.н.) – народилась і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. – записано в червні 2008 року. 4. Демографічна криза в Україні. – Київ, 2004. 5. Дружинський В. Компартия допоможе.. // Дзеркало тижня.- 2002. – 7 грудн. С. 21. 6. Економічна еміграція з України: причини і наслідки : Зб. матеріалів " круглого столу " (Київ 26 квіт. 2003 р.) / Упор. І. Винниченко. – К. : Ін-т досліджень діаспори, Геопринт, 2003.- 60 с. 7. Закон України Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Зб. нормат. актів України з питань паспортної, реєстраційної та міграційної роботи / Відп. за вип. В.І. Шепель. – К., 1995. 8. Качур Олег Петрович (1964 р. н.) – народився в с.Млів Городищенського р-ну Черкаської обл. та Качур Наталія Михайлівна (1965 р. н.) – народилась в м. Городищі Черкаської обл., які мешкали в м. Городищі, Черкаської обл. до виїзду в Португалію. – записано в червні 2008 року. 9. Коршак Іван Іванович (1963 р. н.) – народився в с. В'язів Городищенського р-ну Черкаської обл., і мешкав у с. В'язів Городищенського р-ну Черкаської обл. до виїзду в Португалію. – записано в лютому 2009 року. 10. Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) – народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. – записано в березні 2009 року. 11. Наталія Василівна –

працівник відділу статистики м. Черкаси. – записано в липні 2009 року. 12. Пирожков С. Внешние трудовые миграции в Украине / Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. – Киев : НИПМБ, 2003. – 134 с. 13. Поляков А. Из Португалии бегут трудовые мигранты // Эхо планеты. – 2009. – 12 июн. 14. Марков І. Їх не повернути // Роботодавець. – 2008. – 8 серпн. 15. Скрипник В. Чому ми не стали португалами? // Голос України. – 2003. – 27 берез. С. 18. 16. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Н. І. Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді // Голос України. – 2003. – 15 квіт. 17. Україна (Радіо свобода), виступ // за 22 жовтня 2002 року. 18. Вони чекають... – Україна молода. – 2004. – 16 бер. 19. Фаріон І. Спочатку шукай роботу "за бугром", а потім відкривай візу // Високий Замок. – 2003. – 13 лют. 20. Чорненко Андрій Степанович (1964 р. н.) – народився і мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. 21. Кичигина Н. Украинцев в Португалии знают все. [Електронний ресурс] / Наталія Кичигина // Еженедельник 2000 – 2008. – 11-17 апр. – Режим доступу до газети <http://www.2000.net.ua/print?a=%2Fpaper%2F53959>. 22. [Електронний ресурс] // – 2003.- 13 лют. –Режим доступу до газети : <http://www.obozrevatel.com.ua/ukr>. 23. Українські заробітчани не поспішають повертатися з Португалії додому. [Електронний ресурс] // Radio 4U 2009 – 2009. – 5 серп. о 10:04 – Режим доступу до джерела: radio4u.com.ua

Надійшла до редакції 27.05.09

І. Моргунова, асп.

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

Розглянуто дитячі та юнацькі роки Н. Полонської. Досліджено джерела формування її світогляду та наукових інтересів.

The article points out the springtime and childly age of N. Polonska. The origin of her ideology formation and scientific interests were explored.

Н.Д. Полонська-Василенко – видатний історик, архівіст, археолог та викладач, яка зробила значний внесок у розвиток української і російської історичної науки.

Постать Наталії Дмитрівни довгий час не досліджувалась в Україні, а перші праці про її діяльність і життя з'являються в середині 90-х рр. ХХ ст. Це дослідження І. Верби, В. Ульяновського [1, 11] та інших. Нещодавно з'явилась праця Н. Швайби [15]. Цінну інформацію про життя Наталії Дмитрівни ми можемо дізнатися з її особистих спогадів [9, 10], де історик відтворила своє родинне та інтелектуальне середовище, в якому вона виховувалась, де формувалась її науковий і суспільний світогляд. Щоб об'єктивно і всебічно висвітлити постать Н. Полонської-Василенко, якій довелося посісти значне місце в історичній та архівній науці, потрібно дослідити її дитячі та юнацькі роки.

Народилась Н. Полонська-Василенко 13 лютого 1884 р. у Харкові. Її батько – Дмитро Меньшов походив з незначної дворянської родини, де більшість чоловіків були військовими. Коли народилась його донька, він займав посаду старшого ад'ютанта окружного артилерійського управління в м. Харкові. Мати Наталії Дмитрівни – Марія Федорівна – була донькою ротмістра, походила з роду потомствених дворян Мухортових [12, арк. 28]. Батьки Наталії Дмитрівни побрались у 1880 р., подружжя розпочало своє життя у Харкові. Меньшови рідко бували на великих балах у Дворянському зібранні, найбільше вони любили проводити час удвох. Молоді люди захоплювались читанням різної літератури, тому з перших місяців вони вирішили збирати власну бібліотеку. За 8 років життя у Харкові вони мали вже досить велику кількість книг. Взагалі сім'я жила дуже скромно, крім службової плати Дмитра Петровича, пара отримувала невелику допомогу від родини Мухортових. Через чотири роки спільного життя у них народилась донька, як зазначила Наталія Дмитрівна у своїх спогадах: "У тихій, щасливій, скромній родині народилась я, перша й єдина людина, яка ще міцніше зв'язала подружжя Меньшових" [9, с. 389]. Родина жила небагато, але могла собі дозволити няню для дитини.

У 1888 р. Харківська воєнна округа була ліквідована, а разом із нею управління, в якому служив Дмитро Петрович, він залишається без роботи, Після довгих пошу-

ків нового місця відповідна посада знаходиться в іншому місті і Д. Меньшов погоджується на прикомандування до управління артилерії в Києві. Марія Федорівна ніколи не любила Харкова, але переїзд сприйняла досить болісно, потрібно було збирати речі, залишати обжиту квартиру, змінювати звичний спосіб життя.

У 1889 р. родина переїжджає до Києва, і для сім'ї розпочинається нове життя, як зазначала Наталія Дмитрівна: "Ми почали жити у трьох, без няні, і я якось перестала почувати себе "відмінною" від батьків" [10, с. 203]. Доходи родини були невеликими, але дозволяли Марії Федорівні не працювати. Весь свій вільний час вона присвячувала доньці. Будучи розумною, високоосвіченою людиною мама маленької Наталі почала вчити її писати та читати. Дитина виявила неабиякі здібності й швидко засвоїла нові знання. Спеціально для Наталки почали випускати журнал "Задушевне слово" – для молодшого віку, і вона з великим захопленням перечитувала його, номер за номером. Найбільше подобалось дівчинці проводити час із батьком, який розповідав їй казки та різні цікаві пригоди. Н. Меньшова дуже любила своїх батьків, але з самого дитинства вона була ближчою до батька. Це видно з її особистих спогадів: "Я дуже любила маму, але вона була для мене якоюсь вищою істотою, ніж я: вона могла покарати мене, поставити в кут найвища кара, яка вживалася; могла зробити мені догану, від якої я плакала; могла – і це було найгірше – припинити розмовляти зі мною. Батько був щось зовсім інше: він був мій найближчий друг, якому я відкривала свою душу, якому я могла скаржитися на маму. І я почувала, що хоч мама була формально права, бо не можна, наприклад, смітити на підлозі, чи малювати олівцем на скатертині та багато тому подібного, але ж не можна було карати мене за це, лягати, або припиняти розмовляти... І мені часто здавалося, що мій батько, не засуджуючи маму, співчуває мені. І мій тісний дружній зв'язок із ним робився все міцнішим. Мати почувала це, іноді сміялася, іноді "ревнула"; часто, коли ми сиділи утрьох за столом, вона, жартуючи, казала, що дві пари сіро-зелених очей завжди дивляться на неї і завжди у згоді між собою..." [10, с. 203]. Дмитро Петрович до кінця свого життя залишився найближчим другом, порадником і наставником для своєї доньки. Саме він, ще

з дитинства, прищепив Наталці любов до історії та археології. Його захоплення цими науками та спілкування з відомими істориками: М. Довнар-Запольським, Г. Павлуцьким, В. Іконніковим та багатьма іншими, які часто відвідували родину Меншових, безпосередньо вплинули на формування її інтересів.

В дитинстві Наталія не любила гратись з іншими дітьми та ляльками, їй більше подобались розважатись з птахами: чижом, чепуруком, синицею, які жили в їх дома, вони вільно літали по кімнатах, їли на столі... Найбільше дівчинку розважала синиця, бо вона літала над її головою, їла з рук, сідала на плечі. Велике задоволення приносило маленькій Н. Меншовій гуляти з батьками весняними днями по Києву, коли зацвітали бузки і каштани. Відвідування різних соборів, Лаври, прогулянки по схилах Дніпра залишилися в її пам'яті до кінця життя.

Початкову освіту дівчинка отримала вдома, під керівництвом домашніх педагогів. Особливо гарні стосунки склались у Наталки з першою вчителькою Ганною Пантелеймонівною Снежковою, вони продовжували спілкуватись аж до самої смерті останньої – 1942 р. У 13 років Н. Меншову батьки віддали до 5-го класу семирічної Фундуклеївської Маріїнської жіночої гімназії [14, спр. 47, арк. 3; спр. 273, арк. 2]. У Російській імперії, на той час, цей навчальний заклад був одним із найкращих. Як свідчать джерела, дівчина вчилась старанно, хоч і часто пропускала навчання за станом здоров'я. Особливо їй подобались предмети гуманітарного циклу: історія, російська та німецька мова, література. З цих предметів вона мала найвищі бали. А от географія, фізика та закон Божий давали їй важче і Наталка з цих предметів мала посередні бали. У 1900 р. Н. Меншова закінчила гімназію і була нагороджена срібною медаллю. Свій останній іспит з французької мови вона детально описала у творі "Екзамен. Етюд". У її рукописі струнка, білява дівчина Зехова складає іспит суворій викладачці Ользі Назар'євій. "Сьгодні вона думала, що останній іспит закінчений, так як вона без жодної помилки переклала, розповіла і розібрала текст із Мольєра і її хотіли вже відпустити, а тут ці дієслова. Вона їх знає, повторювала всю граматику, але тепер всі ці знання якось перемішалися у її голові, і вона старається зібрати в ціле відривки правил, прикладів і виключень" [3, спр. 279, арк. 1]. Учениця отримала з іспиту найвищий бал – 12. У юній Зеховій явно проглядаються риси Наталії Дмитрівни. Мабуть даний твір призначався для публікації, але був повернутий авторці.

Отримавши атестат вчительки, Н. Меншова пройшла додатковий педагогічний річний курс стажування, і удостоїлась звання домашньої вчительки та виховательки [3, спр. 288, арк. 1-2].

У 1905 р. Наталія Дмитрівна вирішує продовжити своє навчання і вступає на історико-філологічне відділення приватних Вищих жіночих курсів (ВЖК) А.В. Жекуліної. У цьому ж році її обрано членом ради і секретарем Київського відділення попечительства сліпих. Дівчина переймалась життям та долею людей з обмеженими можливостями, саме їм присвячена перша її публікація – замітка про концерт, який давали вихованці Київського училища сліпих на користь поранених у війні з Японією [3, спр. 278, арк. 3].

Через рік в житті Н. Меншової відбувається важлива подія – вона виходить заміж за Сергія Петровича Полонського. Молоді люди познайомились у 1904 р., коли поручик С.П. Полонський під час російсько-японської війни приїхав до Києва у відпустку. У пари зав'язались романтичні стосунки, які тривали два роки, і закінчились шлюбом. При одруженні дівчина взяла прізвище свого чоловіка. Про те, шлюб виявився невда-

лим, оскільки Наталія Дмитрівна і Сергій Петрович були досить різними людьми. Перебуваючи на військовій службі, йому часто доводилось змінювати місця службового призначення. Спочатку останнього відрядили до Кишинєва, потім до Таращі, Житомира, Петербурга. В свою чергу, Н. Полонська не бажала їхати за чоловіком і залишати Київ, оскільки хотіла продовжити своє навчання та наукову діяльність. Так, розпочались взаємні звинувачення: з її боку – у подружній зраді, з його боку – у небажанні Наталії постійно переїжджати за чоловіком [14, спр. 93, арк. 24]. Проживши всього рік разом, Наталія Дмитрівна поставила питання про розлучення. Процес розірвання шлюбу дуже затягнувся, оскільки С. Полонський досить довгий час не давав своєї згоди. Лише коли Дмитро Меншов особисто втрутився і попросив чоловіка дати дозвіл на розлучення процес зрушив з місця [14, спр. 306, арк. 1]. 19 січня 1914 р. після багатьох років взаємних звинувачень і непорозумінь, справа була розглянута настоятелем Києво-Печерської Ольгинської церкви [11, с. X].

Невдале заміжжя не завадило Н. Полонській продовжити своє навчання. У 1907 р. Наталія Дмитрівна вступила на денне історико-філологічне відділення Вищих Жіночих Курсів при Київському університеті. Цей навчальний заклад давав ґрунтовну освіту своїм слухачкам і відкривав їм великі можливості в майбутньому. Дівчата після закінчення ВЖК мали право не просто викладати, але й могли продовжувати свою наукову діяльність, захищаючи дисертації. Під час навчання на курсах розкривається творчий і науковий потенціал Наталії Дмитрівни. Саме в цей період вона починає захоплюватись археологічною наукою. У 1909-1910 рр. вона разом зі своїм батьком бере участь у археологічних розкопках В.В. Хвойка. Дмитро Меншов був одним із засновників Київського Відділу Військово-Історичного товариства. А як відомо, саме це товариство виділило кошти на проведення археологічних розкопок у Білогородці [4, с. 2]. Тому, ми можемо припустити, що саме батько Н. Полонської зацікавив її цією наукою.

Оскільки місто мало давню історію, то дослідникам вдалось відшукати чимало цінних пам'яток, які свідчили про значення Білогородки у оборонній системі Києва. Вчена у своїй статті "Археологічні розкопки В.В. Хвойко 1909-1910 рр. в Білогородці" зазначає, що за віднайденними залишками валових укріплень (які в деяких місцях дуже добре збереглися), дана територія за часів Київської Русі виконувала роль форпосту, і захищала Київ від раптового нападу ворогів. На думку Наталії Дмитрівни, місто було сильною фортецею, своєрідним ключем до Києва. Крім того, в результаті проведених розкопок на території Білогородки віднайшли залишки Трипільської культури [4, с. 2.], трьохабсидної церкви, яка була побудована за Рюрика Ростиславича у 1197 р. [4, с. 12], церковного та світського начиння. Ці знахідки представляли цінний матеріал для різних галузей наук: археології, історії, мистецтва.

Під час археологічних досліджень Н. Полонська не тільки набувала практичного досвіду, а й мала змогу спілкуватись з видатними науковцями: проф. М.І. Петровим, проф. П.В. Нікольським, І.О. Хайновським, К.В. Болсуновським та багатьма іншими. Вважаємо, що участь у розкопках та спілкування з різними вченими викликали захоплення і великий інтерес у жінки до цієї науки. Археологія стане однією із улюблених наук аж до кінця її життя.

Навчаючись на Вищих Жіночих Курсах молода жінка знайомиться з проф. М. Довнар-Запольським, який стає її учителем і науковим наставником. Це був талановитий педагог, який підготував ряд відомих вчених: П. Смирнова, Б. Курца, П. Клименка, В. Романовського,

Г. Сташевського, М. Базилевича, М. Ясинського, Д. Дорошенка та інших [13, спр. 20, арк. 1-7]. Проводячи лекції і семінари він залучав студентів і до іншої форми діяльності – це участь у науковому історико-етнографічному гуртку, який був заснований Митрофаном Вікторовичем у 1903 р. і проіснував до 1917 року. На засіданнях гуртка, які з 1910 р. – по 1914 р. відбувались майже щотижня, студенти набували наукового досвіду, готували і зачитували власні реферати створені на базі архівних даних, дискутували, аналізували різні матеріали, вчилися критично мислити. Тематичні роботи членів гуртка, стосувались вивчення російської історії, а точніше, дослідженню господарств окремих територій Росії. Вчені вважають, що на основі гуртка виникла школа російських істориків, яка будучи спадкоємницею школи Антоновича, підняла на якісно-новий ступінь дослідження російської історії [2, с. 164]. Під керівництвом М. Довнара-Запольського Н. Полонська розпочала свою наукову діяльність. У 1909 р. вивчаючи матеріали вотчинного архіву кн. Куракіних і Чічеріних який тимчасово зберігався в Києві Наталія Дмитрівна провела ґрунтовний аналіз життя кріпосних селян з 70-х р. ХУІІІ ст. до 60-х р. ХІХ ст. [8]. Наступного року в збірнику "Російська історія в нарисах і статтях", який видавався за редакцією Митрофана Вікторовича друкуються її наукові статті: "Степняки", "Походження і склад Руської Правди", "Міське і сільське населення" [6]. Старанно працюючи в руслі російської історії Наталія Дмитрівна з кожним роком все більше розкривала свій талант науковця. Друкуються її нові роботи: "Домашній і суспільний побут Московської Русі" [5], "Сторінка із історії шинкарської справи ХУІІ ст" [7].

У 1911 році історик успішно закінчує ВЖК. Оскільки Н. Полонська мала педагогічні здібності, її ще у 1910 р. запросили викладати історію у Київській Жіночій гімназії Н.Г. Байкової, де вона працювала до 1918 р., одночасно суміщаючи з викладанням в приватній жіночій гімназії В.Н. Трифонові. Займаючись науковою та педагогічною діяльністю, дослідниця встигала бути членом різних товариств з 1911 р. – член Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва [3, спр. 302, арк. 1], до складу цього осередку входили представники переважно російської наукової, культурної, цивільної, та військової громадськості; з 1912 р. – дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, у 1913 р. – член комісії відділу "Старий Київ" при Київському художньо-промисловому й науковому музеї ім. Миколи ІІ [3, спр. 302, арк. 2].

Наталії Дмитрівні у 1912 р. запропонували місце асистента при кафедрі російської історії та методики викладання історії на ВЖК, на що вона безумовно погодилась. Не бажаючи зупинятись на досягнутому, вчена подала прохання до Міністерства народної освіти про дозвіл скласти іспити на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира [3, спр. 290, арк. 1-2]. Н. Полонська отримала дозвіл, і у квітні-травні 1913 р. їх склала. За результатами іспитів, вона отримала диплом І ступеня і відгук від заслуженого професора Д. Нагуєвського, який вважав, що потрібно її залишити при університеті для подальших наукових занять [13, спр. 53, арк. 2216].

В період становлення Н. Полонська отримала хорошу освіту та глибокі знання, надруковані її перші річні праці. Перебуваючи в оточенні відомих вчених і науковців, постійно проходив процес формування її в руслі російської історії. Розглянуті роки стали початком становлення Наталії Дмитрівни як цілісної, зрілої та здатної критично мислити особистості.

1. Верба І.В. Життя і творчість Н. Полонської-Василенко (1884-1973) / Верба І.В. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. – 324 с. 2. Михальченко С.І. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. / С.І. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. 3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вєрнадського Національної Академії Наук України. – Ф. 42. 4. Полонская Н.Д. Археологические раскопки В.В. Хвойко 1909-1910 годов в м. Белгородке. / Наталия Дмитревна Полонская. – М., 1911. 5. Полонская Н.Д. Домашний и общественный быт Московской Руси. / Наталия Дмитревна Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1912. – Ч. ІІІ. 6. Полонская Н.Д. Степняки; Происхождение и состав Русской правды; Городское и сельское население. / Наталия Дмитревна Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1910. – Ч. І. 7. Полонская Н.Д. Страница из истории казачьего дела ХУІІ века. / Наталия Дмитревна Полонская // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. – К., 1914. 8. Полонская Н.Д. Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива кн. Куракиных и г. Чичериных. / Наталия Дмитревна Полонская. – М., 1910. 9. Полонська-Василенко Н.Д. Спогади. / Н.Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 2003. – № 1-5. 10. Полонська-Василенко Н.Д. Спогади. / Н.Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 2004. – № 1-2. 11. Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко-Моргу: сторінками життяпису. / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – К: Либідь, 1995. – Т.1. 12. Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 3859. – Оп. 1. 13. Центральный державный историчний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 81. 14. Центральный державний архів-музей літератури і мистецтва. – Ф. 542. – Оп. 1. 15. Швайба Н.І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України. дис. на здобуття наук. ступення канд. істор. наук : 07.00.06 / Швайба Надія Іванівна. – Запоріжжя, 2008. – 224 с.

Надійшла до редколегії 01.06.09

Я. Морозова, наук. співроб.

ДОСВІД КЕРУВАННЯ ПІДВОДНОЮ КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЇ

Проаналізовано досвід Італії в збереженні, охороні та керуванні підводною культурною спадщиною.

The article analyses the Italian experience on the protection, preservation and management of underwater cultural heritage.

Під час занурювань аквалангісти нерідко стикаються на дні з археологічними пам'ятками. Ці пам'ятки є неправним джерелом знань про історичне минуле людства. Збереження *in situ* підводної історичної спадщини має бути важливим завданням як для археологів, так і для державних та місцевих органів охорони історичних пам'яток. Охорона, консервація, а також управління ними відкривають нові можливості для подальших наукових досліджень та використання цих пам'яток в культурних і освітніх цілях.

Як правило, одиничні артефакти (якоря, кераміка, пушки, архітектурні деталі, т.і.), знайдені під водою, у випадку ризику їхнього розкрадання, звичайно піднімаються на поверхню, супроводжуючись фіксацією точних

обставин виявлення і гарантією, що вони певно є оригінальними знахідками в цьому місці.

І навпаки, розкопки кораблів і їхнього вантажу є більш складною задачею. Усім відомо, що розкопки, реставрація й експонування древніх судів є настільки дорогими, що переважніше провести рятувальні роботи, підняти вантаж, а корпус залишити на дні, і, таким чином, обмежитися чітким археологічним звітом. Високу вартість у випадку підняття остова корабля будуть складати діагностичні тести, масштабні реставраційні роботи і витрати музею по утримувannya корабля в приміщеннях з контролем мікрокліматом (вологість повітря, температура і світло). Але якщо ж корпус корабля після розкопок вирішено залишити на дні, археолог і реставратор повинні